

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет психології
Кафедра клінічної та реабілітаційної психології

Курсова робота

на тему:

«Психологічні чинники агресивної поведінки дітей та підлітків»

Виконала: студентка ПС(з)р-21
спеціальності 053 «Психологія»
Василів О.

Керівник: доц. Шкраб'юк В.С.

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Члени комісії _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА АГРЕСИВНІСТЬ У ДИТЯЧОМУ ТА ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	
1.1. Аналіз психологічних теорій агресивної поведінки дітей та підлітків	
1.2. Розуміння поняття «агресивна поведінка» у дітей та підлітків	
1.3. Фізіологічні та психологічні особливості дітей та підлітків.....	
1.4. Психологічні чинники та особливості протікання агресивної поведінки дітей та підлітків.....	
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНА СКЛАДОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1. Методи діагностики проявів агресивної поведінки у дитячому та підлітковому віці.....	
2.2. Стратегії психологічного втручання для запобігання, управління та підтримки дітей та підлітків у подоланні агресивності.....	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Тема психологічних чинників агресивної поведінки у дітей та підлітків є дуже актуальною. Вона має велику соціальне значення. Агресивна поведінка серед дітей та підлітків має велике соціальне значення через її можливі наслідки для окремих осіб, сімей, спільноти та суспільства в цілому. Агресія може викликати фізичні та психологічні травми, впливати на соціальну інтеграцію та психічне здоров'я. Агресивна поведінка може призводити до ризиків для здоров'я та безпеки, конфліктів, насильства, травматичних ситуацій, бути причиною шкільного насильства та інших негативних наслідків, які створюють ризики для фізичного і психічного здоров'я дітей та підлітків. Раннє виявлення агресивної поведінки та розуміння психологічних чинників, що її викликають, важливі для розробки ефективних стратегій попередження та програм втручання для допомоги дітям та підліткам. Агресивна поведінка у дітей та підлітків може мати віддалені наслідки у їхньому майбутньому житті. Розуміння та вирішення цієї проблеми на ранніх етапах може допомогти уникнути подальших конфліктних ситуацій та проблем з агресією в дорослому житті. Дослідження цієї теми допомагає розробляти ефективні програми та методи втручання для психологічної підтримки дітей та підлітків з проблемами агресивної поведінки.

Поглиблене вивчення психологічних факторів агресивної поведінки у дітей та підлітків дозволить виявити нові тенденції та важливі зв'язки, що сприятимуть розробці більш точних та ефективних стратегій попередження та управління агресією. У світі швидких змін технологій та соціальних норм важливо розуміти, як ці фактори впливають на психічне здоров'я дітей та підлітків і сприяють або стримують розвиток агресивності.

Вивчення агресивної поведінки потребує поєднання знань з психології, соціології, нейробіології та інших галузей, щоб отримати повніші уявлення про її причини та наслідки.

Знання про психологічні чинники агресивної поведінки може бути використане для створення програм психологічної підтримки та інтервенції, спрямованих на попередження конфліктів та вирішення проблем в поведінці у

дітей та підлітків. Розуміння психологічних чинників агресивної поведінки може сприяти створенню програм і стратегій для запобігання насильству серед дітей та підлітків, що є однією з важливих складових будівництва безпечного та здорового суспільства.

На сьогоднішній день маємо ще один виклик, який може суттєво впливати на психологічний стан та поведінку дітей та підлітків – війна, яку розпочала росія проти України. Умови війни можуть поглиблювати агресивну поведінку та спричиняти різні психологічні та емоційні проблеми серед дітей підліткового віку в тому числі. Деякі специфічні аспекти, які можуть впливати на психічне здоров'я та поведінку підлітків в умовах війни, це травма і стрес. Підлітки, які переживають війну, можуть бути свідками або жертвами насильства, втрати близьких, бути вимушеними залишити свої домівки та братися до життя в небезпечних умовах. Це може призводити до появи посттравматичного стресового розладу та інших психологічних травм. Війна призводить до розлуки з родиною, втрати підтримки та зв'язків зі спільнотою. Це може спричинити почуття самотності, відчуження та безпорадності у підлітків.

Війна перериває освітній процес, знижує доступ до освіти та навчальних можливостей для дітей та підлітків. Це може призвести до втрати перспективи на майбутнє та погіршення психологічного самопочуття. Умови війни призводять до посиленого використання медіа, яке часто повністю зосереджується на насильстві та конфліктах. Це може поглиблювати стрес та створювати атмосферу тривоги серед дітей та підлітків. В умовах війни підлітки можуть переглядати свої цінності, втрачаючи надію та віру в мирне майбутнє. Це може вплинути на їхні уявлення про світ та їхню власну роль у ньому.

Психологічна підтримка, соціальна допомога та сприяння у відновленні зв'язків у спільноті є важливими для допомоги підліткам, що проживають в умовах війни. Програми психологічної допомоги та реабілітації можуть допомогти у зменшенні впливу воєнного конфлікту на психічне здоров'я дітей та підлітків.

Об'єкт дослідження – агресивної поведінки дітей та підлітків

Предмет дослідження – психологічні чинники агресивної поведінки дітей та підлітків

Мета дослідження обґрунтувати найбільш ефективні шляхи дослідження психологічних чинників, які впливають на агресивну поведінку дітей та підлітків.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз теоретико-методологічних підходів у визначенні феномену агресивності, вікових особливостей психологічного розвитку дітей та підлітків.
2. Описати ефективний психодіагностичний інструментарій для подальшого дослідження психологічних чинників агресивної поведінки дітей та підлітків.
3. Розробити рекомендації психологічного втручання для запобігання, управління та підтримки дітей та підлітків у подоланні агресивності

Загальний метааналіз цих завдань полягає в тому, щоб зрозуміти, які психологічні фактори призводять до агресивної поведінки, і розробити стратегії психологічного втручання для запобігання, управління та підтримки дітей та підлітків у вирішенні цієї проблеми.

Для досягнення поставленої мети доцільним бачимо використання методів дедукції, аналізу літератури, порівняння, конкретизації, узагальнення.

Таким чином, дослідження психологічних чинників агресивної поведінки у дітей та підлітків залишається дуже актуальним та важливим для розвитку суспільства, формування здорових відносин та забезпечення безпеки та благополуччя молодого покоління.

Структура курсової роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст роботи викладений на 30 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА АГРЕСИВНІСТЬ У ДИТЯЧОМУ ТА ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Теоретико-методологічне дослідження впливу психологічних чинників на агресивність у дитячому та підлітковому віці включає в себе ретельний аналіз теорій, методів та дослідницьких підходів для розуміння цієї проблеми. Розглянемо деякі ключові аспекти та напрямки такого дослідження, а саме:

- дослідження та систематизація різних психологічних теорій (наприклад, теорія соціального навчання, теорія агресивності як вродженої властивості, теорія психічної динаміки тощо) для розуміння виникнення та розвитку агресивності у дітей та підлітків;

- вивчення впливу сімейного оточення, тобто дослідження ролі батьківського виховання, родинних відносин, моделей поведінки батьків на формування агресивних тенденцій у дітей; [11, 56]

- аналіз наукових експериментів, а в подальших роботах спостереження, анкетування або спеціальні дослідження, які дозволяють зіставити різні психологічні фактори і рівні агресивності серед дітей та підлітків;

- вивчення процесів емоційного розвитку, способів вирішення конфліктів, розвитку емпатії, саморегуляції та інших ключових психологічних навичок та як вони впливають на поведінку;

- дослідження впливу соціальних норм, культурних стереотипів, виховання у школі та впливу оточення на формування агресивності;

- розробка рекомендацій, стратегій та методів втручання для управління та попередження агресивної поведінки [11, 57].

Теоретико-методологічне дослідження цієї проблеми передбачає широкий аналіз теорій, практичних досліджень, експериментів та аналізу факторів, які впливають на агресивність у дітей та підлітків, з метою дослідження впливу психологічних чинників на агресивну поведінку дітей та ефективних стратегій попередження та втручання.

1.1. Аналіз психологічних теорій агресивної поведінки дітей та підлітків

Аналіз психологічних теорій, що пояснюють агресивну поведінку дітей та підлітків, є важливим для розуміння природи цього явища. Ключовими підходами до пояснення агресивної поведінки у дітей та підлітків є: теоретичні та експериментальні дослідження природи агресії (А. Бандура, Д. Річардсон, Р. Берон); форми та прояви агресії досліджував Е. Фромм, Л. Балабанова, Д. Доллард, Е. Вагнер та ін.; дослідження видів агресії розробляли А. Басс, А. Дарка, О. Осницький; Л. Берковіц, А. Арменті, Р. Берон, Р. Боятжиз, К. Лоренц, Д. Річардсон, З. Фройд, А. Фройд вивчали причини, прояви, наслідки та контроль агресії; мотиви агресивної поведінки досліджували Дж. Каган, С. Тейлор, Дж. Фрідмен, Т. Яценко; діагностику, профілактику та корекцію агресії вивчали Т. Кілман, Е. Вагнер, О. Осницький, І. Фурманов та ін. [3, 352]. Багато інших науковців присвятили увагу дослідженням психологічних чинників агресивної поведінки у дітей та підлітків. Р. Тремблей проводив дослідження у галузі дитячої агресії та її розвитку вказали на важливість раннього втручання та виявили певні фактори, такі як агресивна поведінка у ранньому віці, які можуть вказувати на подальший розвиток проблем з агресією у підлітковому віці. Лайза Фонтенот написала роботу в області психології конфліктів та агресії у підлітків, яку спрямувала на розуміння механізмів, що лежать в основі конфліктних ситуацій та способів їх розв'язання. Дж. Гарднер досліджував роль недооцінених навичок управління емоціями та стресом у формуванні агресивної поведінки у дітей та підлітків. Ш. Маккілоп зосереджується на ролі самооцінки та внутрішніх уявлень у формуванні агресивної поведінки. Дослідження Маккілопа показали, що відчуття низької самооцінки може призводити до більшої схильності до агресивної поведінки у підлітків. Д. Олейнік вивчає вплив соціального середовища та міжособистісних відносин на формування агресивної поведінки у дітей. Його дослідження показали, що конфліктні взаємини та негативне впливове середовище можуть збільшувати ризик агресивної поведінки у дітей та підлітків. М. Крікмор спрямувала дослідження на розуміння впливу

культурних та соціальних чинників на агресивну поведінку у дітей та підлітків. Крікмор вказує на те, що норми, цінності та прийняття агресивної поведінки впливають на її виявлення у різних культурах та середовищах. [3, 353].

Розглянемо деякі теоретичні підходи в контексті розуміння психологічних чинників агресивної поведінки дітей та підлітків більш детально.

Аналіз психологічних теорій агресивності допомагає розуміти різні підходи та пояснення, які вчені розвивали для пояснення виникнення, розвитку та прояву агресивності. Наведемо кілька основних теорій для розуміння психологічних чинників агресивної поведінки дітей та підлітків.

Теорія агресивності як вродженої властивості Конрада Лоренца. Ця теорія стверджує, що агресивна поведінка є природженою та має біологічне коріння. Вона пов'язана з еволюційною спадковістю та виживанням. Теорія агресивності як вродженої властивості, запропонована Конрадом Лоренцом, стверджує, що агресія є природним інстинктом, що вбудований у поведінку тварин, включаючи людину. Лоренц був етологом, який вивчав поведінку тварин, і він висунув теорію, що агресивна поведінка має глибокі еволюційні корені і виконує важливі функції для виживання виду. Він вважав, що агресія є природним механізмом для захисту власного територіального простору, ресурсів або самого себе від загрози. Ця агресивність використовується для попередження конфліктів, визначення ієрархій та забезпечення виживання в умовах конкуренції. Лоренц також вказував на те, що агресія може мати відношення до вродженої властивості, що є еволюційно вибраним. Це властивість, яка може бути спільною для багатьох видів тварин і людей. Хоча теорія Лоренца визнає наявність вродженого інстинкту агресії, важливо пам'ятати, що велика частина агресивної поведінки також може бути формована соціальними умовами, навчанням, вихованням та іншими факторами. Також важливо враховувати, що розуміння агресивної поведінки пов'язане не лише з генетичними факторами, а й з екологічними та соціальними аспектами. [27, 127]

Теорія соціального навчіння Альберта Бандури стверджує, що агресивність може бути вивченою через спостереження, моделювання та підсилення. Вона наголошує на важливості соціального контексту та реакції

оточення на агресивну поведінку. Також відома як теорія виховання моделлю, розглядає, як люди навчаються новій поведінці, зокрема через спостереження, моделювання та мотивацію. Ця теорія стверджує, що люди набувають знання та навички не лише через власний досвід, але і шляхом спостереження та наслідування інших. Теорія соціального навчання Бандури вказує, що навіть без безпосереднього досвіду з певною ситуацією чи дією, людина може навчитися та виявляти таку поведінку, спостерігаючи за іншими. Ця теорія відображає важливість взаємодії, спілкування та моделювання у вихованні та навчанні. [27, 130]

Основні аспекти теорії соціального навчання включають спостереження, моделювання, підсилення. Люди навчаються, спостерігаючи поведінку інших людей, особливо тих, які вони вважають авторитетними або якими можуть захопитися. Особа наслідує або моделює поведінку та дії тих, за ким вона спостерігає. Якщо бачить, що певна поведінка призводить до позитивних наслідків (нагороди, похвали тощо), ймовірність її наслідування збільшується. Нагороди або покарання можуть впливати на ймовірність повторення певної поведінки. Якщо особа спостерігає позитивний результат внаслідок певної дії, вона більш схильна відтворити цю дію в майбутньому. [25, 204]

Теорія психічної динаміки Зигмунда Фрейда. Фрейд вважав, що агресивна поведінка є результатом прихованих непереборних конфліктів та поглиблених емоційних протиріч. Він підкреслював важливість психічних механізмів захисту та особистісного розвитку.

У теорії психічної динаміки Зигмунда Фрейда агресивна поведінка була розглянута як один з основних інстинктів, який належить до ід, однієї зі складових особистості. Фрейд вважав, що люди мають вбудований інстинкт агресії, що присутній в їх психіці. Ід є сферою прагнень і інстинктів та оперує за принципом задоволення - принципом, який прагне задовольнити негайні потреби та бажання без врахування моральних норм чи обмежень. Фрейд вважав, що агресія є природним інстинктом, що має коріння у ід. Фрейд також говорив про різні способи вираження агресії, такі як каналізація, зміщення або реакція узурпації. Він вважав, що агресія може бути психічною силою, яка може

виявлятися в різних формах, включаючи фізичну, вербальну або психологічну агресію. [24, 745]

Ця теорія не тільки розглядає природу агресії в особистості, але й розглядає те, як інстинкт агресії впливає на конфлікти, взаємовідносини та механізми захисту, які використовуються людьми для управління агресивними потягами. Фройд вважав, що люди використовують психічні механізми захисту, такі як реакція узурпації, відмова, зміщення, підсвідома проєкція тощо, щоб впоратися з внутрішніми конфліктами та тривогами [24, 745]

Теорія деструктивної агресії Еріха Фрома. Фром підкреслював, що агресивність може виникати внаслідок внутрішньої дезінтеграції особистості та нестабільності, що викликає стрес та агресивну поведінку. Теорія деструктивної агресії Еріха Фрома досліджує природу та причини агресивної поведінки людини в контексті соціального середовища. Він вважав, що агресія може мати конструктивний або деструктивний характер в залежності від того, наскільки вона виражена та спрямована. Фром визначав деструктивну агресію як напрямок, спрямований на шкоду та руйнування інших або себе. Він вважав, що ця форма агресії виникає внаслідок несвідомих стремлень, недоліків у самооцінці та неспроможності виявити та вирішити внутрішні конфлікти. Згідно з теорією Еріха Фрома, основна причина деструктивної агресії полягає в тому, що люди не можуть виявити конструктивні способи вираження своїх потреб, неврівноваженість у внутрішніх конфліктах та нездатність вирішити ці конфлікти без шкоди для себе та оточуючих. [21, 45]

Теорія Еріха Фрома наголошує на тому, що для подолання деструктивної агресії необхідно виявити та зрозуміти власні внутрішні конфлікти, здати собі звіт про свої потреби, уникнути саморуйнівного поведіння та навчитися конструктивно виражати свої емоції та потреби у соціальному середовищі.

1.2. Розуміння понять «агресія» та «агресивна поведінка» у дітей та підлітків

У психологічній енциклопедії (М. Степанов) *агресія* (лат. *aggressio* – напад) розглядається як – цілеспрямована деструктивна поведінка людини, яка суперечить суспільно встановленим нормам і завдає іншим фізичної шкоди чи спричиняє психологічний дискомфорт (напруженість, пригніченість, страх тощо). У більшості випадків виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію і супроводжується емоційними станами гніву, ненависті, ворожнечі, криками, грюканням кулаками по столу тощо [9, 10]. Агресивність (лат. *aggressio, redior* – д нападаю) розглядається як ситуативний стан, який характеризується афективними спалахами гніву чи злоби та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт фрустрації, що став причиною конфлікту. Проявляється як негативна риса характеру переваж нестриманих, невихованих людей, які використовують її як силовий засіб для досягнення власної мети. Українські психологи (З. Карпенко та ін.) не поділяють точки зору зарубіжних психоаналітиків (З. Фрейда і його послідовників), що вважають агресивність одвічно внутрішньо притаманною всім людям властивістю. [9, 10]. Тобто агресивна поведінка – це форма вияву поведінки, яка характеризується намаганням завдати шкоди чи травмувати іншу людину, фізично чи емоційно. Вона може бути спрямована на іншу особу, самого себе чи на оточуюче середовище. Ця форма поведінки може бути результатом різних факторів і виявляється по-різному у різних людей.

Поняття «агресія» і «агресивність» між собою тісно пов'язані, проте не є тотожними. У нашій роботі особливо важливим є дослідження агресивної поведінки дітей та підлітків, як форми вираження агресії та психологічних чинників, що її зумовлюють, щоб запобігти укоріненню агресивності як стійкої риси особистості дитини і підлітка. Дослідження агресивної поведінки у дітей може дати важливі висновки та допомогти у попередженні та впливі на подальший розвиток цієї риси особистості.

Зважаючи на розрізнення між поняттями «агресія» та «агресивна поведінка» у дітей та підлітків, важливо врахувати, що агресивна поведінка може бути одним зі способів вияву агресії, але агресія, в цілому, не обов'язково проявляється через фізичні або вербальні вчинки [6, 391].

Форми агресивної поведінки є різноманітними. Розглянемо найбільш типові форми та прояви агресії [9, 10]. Агресивна поведінка може набирати різних форм і проявлятися у різних ситуаціях. Дослідимо типи агресивної поведінки. Залежно від застосованих засобів агресію поділяють на *фізичну* (застосування фізичної сили), *вербальну* (крик, погрози, прокляття), *пряму* (безпосередньо спрямовану на об'єкт), *опосередковану* (поширення наклепів, чуток) та ін. У масових соціальних явищах агресія проявляється у формі терору, геноциду, етнічних чи релігійних зіткнень [9, 10].

Фізична агресія є форма агресії, яка включає у себе фізичний контакт або насильство: бійки, удари, тілесні пошкодження, фізичні загрози тощо.

Вербальна агресія (лат. *verbalis* – словесний) поведінка, що проявляється в агресивному змісті висловлювань і вираженні негативних емоцій відповідною інтонацією та іншими невербальними компонентами мовлення. Це форма агресивної поведінки, коли людина використовує слова, мову або усний вираз для того, щоб завдати шкоди, образити, залякати або знизити самооцінку іншої людини. Це може включати знущання або образи (упереджені коментарі, лайки, приниження, які можуть бути спрямовані на особисті якості людини), загрози (висловлення інтенцій навмисно завдати шкоди, фізично чи емоційно), використання грубої мови або нецензурних слів (неввічливі висловлення, які можуть образити чи розстроїти людину), приниження (висловлення, які мають на меті знизити самоповагу або викликати відчуття неповноцінності). Вербальна агресія може мати значний вплив на психічне та емоційне становище людини, призводячи до стресу, тривоги, погіршення самопочуття та відносин з оточуючими. Це особливо важливо враховувати в контексті міжособистісних відносин, особливо в сім'ї, на роботі або в школі. Попередження вербальної агресії та знання способів взаємодії у випадку виникнення такої ситуації можуть

допомогти зберегти психічне здоров'я та сприяти конструктивній комунікації. [9, 11].

Пасивно-агресивна поведінка – це форма агресії, яка виражається у використанні пасивності або підступних дій для виявлення невдоволення або спротиву, не прямо виражаючи свої почуття або наміри.

Психологічна агресія – це форма агресії, яка полягає в маніпулюванні, контролі або створенні стану стресу у інших, використовуючи емоційний тиск чи психологічний тиск.

Соціальна агресія – це форма агресії, що виявляється у спробах відокремити, ізолювати або виключити людину з групи, або завдати шкоди її соціальному статусу чи репутації.

Кіберагресія – ця форма агресії виникає в онлайн-середовищі, коли люди використовують Інтернет чи соціальні мережі для виклику шкоди, образливих коментарів, кіберзнущання чи інших форм онлайн-атак [6, 392].

Ці форми агресивної поведінки можуть виявлятися в різних ситуаціях та мати різний ступінь серйозності. Вони можуть бути зумовлені різними факторами, такими як соціальні умови, стрес, навчання чи виховання. Опанування стратегій керування агресією може бути корисним для зменшення негативних наслідків і покращення міжособистісних відносин.

Реактивна агресія (лат. *re* – проти і *actio* – дія) - реакція суб'єкта на фрустрацію, що супроводжується емоційними станами гніву, ненависті, ворожості та ін. [9, 10]. Причинами агресивності можуть бути незадоволені потреби, реальна чи уявна фрустрації, конфлікти між людьми, афек неадекватності та ін.

За ознаками прояву розрізняють *афективну, імпульсивну і експресивну* агресію [9, 10].

Афективна агресія – ця форма агресії часто пов'язана з емоційним стресом або переживанням негативних емоцій. Особа, яка виявляє афективну агресію, може відчувати роздратування, злість, роздратованість чи інші інтенсивні емоції, що призводять до агресивних реакцій. Ці прояви агресії можуть бути

спонтанними та неочікуваними, виникають через внутрішні напруження чи емоційне напруження.

Імпульсивна агресія – ця форма агресії характеризується неупорядкованістю, неузгодженістю або необдуманим проявом агресивних дій без ретельного аналізу чи обдумування наслідків. Особа, що проявляє імпульсивну агресію, може реагувати швидко та безпосередньо на подразники або приводи, які викликали стрес чи роздратування.

Експресивна агресія – ця форма агресії виявляється через виявлення агресії з метою виразити власні думки, почуття, переконання чи емоції. Особа може використовувати агресію як засіб виразити свою точку зору або вплинути на інших. Вона може бути частиною комунікативного процесу або способом виразити свої переконання. [11, 57].

Ці форми агресії можуть бути присутніми у різних ситуаціях та відображати різні внутрішні стани людини. Важливо розуміти та визначати ці форми агресії для вирішення конфліктних ситуацій та встановлення конструктивних взаємин з оточуючими. Звичайно, особливості агресії та агресивної поведінки у дітей та підлітків можуть бути різними і варіювати в залежності від багатьох факторів, таких як вік, соціальне середовище, особистісні характеристики та інші фактори.

1.3. Фізіологічні та психологічні особливості дітей та підлітків

Фізіологічні та психологічні особливості дітей та підлітків є ключовими для їхнього розвитку і впливають на їхню поведінку та взаємодію з оточуючим світом. Серед *фізіологічних особливостей* можна виокремити швидкий *фізичний розвиток* (діти та підлітки переживають швидкий фізичний розвиток, зміни в зрості, вазі, а також в розвитку органів і систем); *розвиток мозку* (мозок дитини активно розвивається, що впливає на її когнітивні та емоційні можливості); *емоційна регуляція* (у дітей та підлітків емоційна регуляція може бути менш розвиненою, що може впливати на їхню поведінку та спосіб вирішення конфліктів) [12].

Серед *психологічних особливостей* хочемо звернути увагу на *соціальний розвиток* (діти та підлітки активно вчаться соціальним навичкам, навчаються спілкуватися та взаємодіяти з іншими); *розвиток особистості* (вони формують свою особистість, ставлять власні цілі, розвивають віру в себе та стабільність відносин з іншими); *когнітивний розвиток* (розвивається здатність до абстрактного мислення, критичного мислення та саморегуляції); *пошук ідентичності* (у підлітковому віці діти починають вирішувати питання про свою особистість, власні цінності та погляди на світ). Розуміння цих фізіологічних та психологічних особливостей є важливим для створення підходів до виховання та розвитку, а також для підтримки дітей та підлітків у розвитку їхнього потенціалу. [1].

У формуванні агресивної поведінки є певні особливості в залежності від вікових особливостей. Так, в період дитинства прояви агресивної поведінки у дітей віком від 18-ти місяців до 5-ти років є цілком нормальним явищем в процесі розвитку особистості. В даний період активно формуються мовленнєві навички, тому досить часто агресивна поведінка проявляється через акти фізичної агресії. Коли вже дитина добре опанувала мовленнєвим апаратом, то її вибухи гніву виражаються через вербальні форми. Діти даного віку демонструють агресивну поведінку: через плач, крик, укуси, падіння, відштовхування, махами руками, пошкодження іграшок та інших предметів. Безсумнівно подібна поведінка потребує прискіпливої уваги з боку батьків, заради безпеки своєї дитини та ближнього оточення [24, 750]. Згідно закордонних досліджень найперші спалахи гніву простежуються у дітей віком від 17-ти місяців до 2-х років, і з часом вони зменшуються по досягненню дитиною 5-ти річного віку, але вікові періоди можуть варіюватися [18, 457].

Коли діти починають відвідувати школу, це може вплинути на спосіб прояву їхньої агресивної поведінки. Є аспекти, які можуть бути специфічними для шкільного віку та пов'язані з агресивною поведінкою, це *спілкування та соціалізація* (з шкільним віком діти активніше вступають у взаємодію з однолітками та іншими членами оточення, ускладнення соціальних відносин може призводити до конфліктів, де агресивна поведінка може виявлятися у

формі фізичних або вербальних висловленнях); *конкуренція та потреба в прийнятті* (діти можуть відчувати більшу конкуренцію серед своїх ровесників у школі, що може призвести до конфліктів через бажання бути прийнятими в колективі, за любов і прийняття значимого дорослого – вчителя); *емоційна реакція на невпевненість* (деякі діти можуть реагувати агресивніше в ситуаціях, коли вони відчують себе невпевненими або вимушеними конкурувати за увагу чи прийняття в колективі); *формування групової динаміки* (у групових взаємодіях діти можуть проявляти агресію для підтримки свого статусу в групі або впливу на інших). У молодшому шкільному віці особливо важливо сприяти розвитку здорових форм взаємодії, виробленню навичок соціального взаємодії та вмінню вирішувати конфлікти мирними засобами, щоб уникнути агресивних ситуацій та сприяти позитивному соціальному розвитку дітей [12].

У підлітковому віці виникають певні виклики, пов'язані з агресивною поведінкою, які відрізняються від інших вікових груп. Підлітковий вік є періодом значних фізіологічних, емоційних та психічних змін, які можуть впливати на агресивну поведінку:

- *Гормональні зміни*. Підлітковий період характеризується значними гормональними змінами, такими як збільшення рівня тестостерону (у хлопців) і естрогену (у дівчат). Ці зміни можуть сприяти змінам настрою та емоційній нестійкості, що може впливати на схильність до агресивної поведінки.

- *Розвиток мозку*. У підлітковому віці проходить інтенсивний розвиток мозку, зокрема, фронтальний кортекс, відповідальний за управління емоціями та рішеннями. Цей період може бути чутливим до ризику виникнення агресивної поведінки через нестабільність процесів управління емоціями.

- *Емоційний розвиток*. Підлітки можуть переживати інтенсивні емоції, від яких вони не завжди можуть знаходити спосіб вирішення. Незрілість у вирішенні конфліктних ситуацій та недостатня саморегуляція емоцій можуть сприяти агресивності [4].

- *Соціальний тиск та статус в групі*. Провідним видом діяльності стає безпосереднє емоційне спілкування. Потреба в прийнятті та увазі однолітків

може впливати на агресивну поведінку. Бажання досягти соціального статусу або захистити свій статус у групі може призвести до агресивних дій.

- *Стрес та навчання самоідентичності.* Підлітки намагаються зрозуміти, хто вони є, і яке місце займають у світі. Напруженість у цьому процесі, особливо якщо вони стикаються з важливими життєвими виборами або труднощами, може призвести до агресивної реакції.

- *Соціальні навички.* У дитинстві та підлітковому віці люди вчаться соціальним навичкам. Наявність чи відсутність адекватних навичок взаємодії та розв'язання конфліктів може впливати на спосіб вияву агресивності.

- *Культурні та соціальні впливи.* Соціальне середовище, в якому виростають діти та підлітки, також має велике значення. Наприклад, експозиція до насильства у медіа чи в реальному житті може вплинути на формування їхньої агресивної поведінки [4].

Згідно з дослідженнями, саме в підлітковому періоді, спостерігається найбільше число випадків агресивної поведінки. Поліцейська статистика свідчить, що в даному віці не поодинокі випадки скоєння насильницьких дій з застосуванням вогнепальної та холодної зброї. Підлітки, під впливом емоцій, схильні скоювати агресивні дії стосовно своїх рідних або авторитетів, що має, на жаль, свої трагічні наслідки. На думку вчених, подібні факти насильства обумовленні розвитком фізичних здібностей підлітків та впливом однолітків [3, 353].

Ці фізіологічні та психологічні зміни у підлітковому віці можуть впливати на сприйняття світу та реакцію на нього, що впливає на рівень агресивної поведінки. Розглядаючи аспекти, що стосуються агресивної поведінки в підлітковому віці, розуміємо стрімку зміну у фізіології і психіці, зумовлених особливостями віку.

Для вирішення цих питань важливо підтримувати підлітків, надавати їм можливість висловлювати свої емоції, вчити навичкам конструктивного вирішення конфліктів та сприяти розвитку здорових міжособистісних відносин. Також, важливо розвивати в них навички емоційного самоконтролю та сприяти розвитку позитивних стратегій управління стресом.

Розуміння цих аспектів може допомогти розробити ефективніші стратегії попередження та управління агресивною поведінкою у дітей та підлітків, враховуючи їхні фізіологічні та психологічні особливості.

1.4. Психологічні чинники та особливості протікання агресивної поведінки дітей та підлітків

Агресивна поведінка у дітей та підлітків може мати свої *особливості в протіканні*, залежно від віку та етапів розвитку особистості. Ось деякі з них:

Дошкільний вік (3-6 років). У цьому віці діти можуть проявляти агресивну поведінку, яка є відображенням недорозвиненості навичок саморегуляції. Це може бути реакція на стресові ситуації, конфлікти через ресурси (іграшки, увагу батьків), а також спроба виявити свою власну незалежність.

Молодший шкільний вік (7-12 років). На цьому етапі діти починають більше спілкуватися з однолітками та вчителями, і агресивна поведінка може бути спрямована на вербальну агресію, жорстокість в групі або проявлятися через соціальні навички.

Підлітковий вік (13-18 років). Підлітки можуть демонструвати більш виразні форми агресивної поведінки, такі як бунтарство, непокірливість, відмова від авторитетів, а також ризик імпульсивності та наслідування негативних моделей поведінки [1].

Існує низка **психологічних чинників**, які можуть впливати на прояв агресивної поведінки у дітей та підлітків, а саме:

- *Особистість та індивідуальні риси*: Темперамент, рівень емпатії, толерантності до стресу, рівень самоконтролю та інші індивідуальні риси можуть впливати на те, як особа реагує на різні ситуації та події. Емоційна стабільність, тобто здатність розпізнавати та ефективно управляти власними емоціями важлива для попередження агресивних реакцій.

- *Конфліктні ситуації.* Діти та підлітки можуть реагувати агресивно на конфліктні ситуації, коли вони відчують стрес або невпевненість у своїй здатності управляти ситуацією. [1].

- *Сприйняття соціальних ситуацій.* Якщо дитина відчуває, що агресія є прийнятною у певному середовищі або серед групи однолітків, вона може наслідувати цю поведінку. Соціальне та екологічне середовище, зокрема, наявність насильства в оточенні, доступність зброї, якість освіти та доступ до послуг, може вплинути на рівень агресивної поведінки.

- *Травми та досвід стресу.* Перенесені травматичні події чи стрес можуть призвести до виникнення агресивної поведінки як спроби захисту або відповіді на страх чи тривогу.

- *Соціальна ізоляція.* Відчуття відокремленості або відчуття відсутності підтримки від однолітків чи спільноти може призвести до вияву агресивності.

- *Виховання та моделювання в сім'ї.* Спостереження за агресивною поведінкою в сім'ї або від оточуючих осіб може вплинути на формування у дитини чи підлітка схильності до подібної реакції. Сімейні конфлікти, недостатня увага, жорстка або непослідовна виховна політика, відсутність позитивного моделювання поведінки можуть сприяти формуванню агресивної поведінки [1].

- *Соціальні навички та міжособистісні взаємодії.* Нехтуванням спілкуванням, відсутністю навичок конфліктології та способів вирішення конфліктів мирним шляхом можуть сприяти агресивній поведінці.

- *Фрустрація та стрес.* Негативні емоції, які виникають унаслідок невдач, різних стресових ситуацій чи невирішених проблем, можуть сприяти агресивності.

- *Соціальні, культурні та етнічні відмінності* можуть впливати на те, як діти сприймають та виражають свої емоції, у тому числі й агресію.

- *Недостатність навичок ефективного комунікації та вміння вирішувати конфлікти мирним шляхом* може призвести до вибору агресивних методів розв'язання проблем.

- *Медіа та вплив оточення.* Перегляд насильства в медіа, відеоігри, вплив певних культурних чи соціальних груп може вплинути на формування поглядів та підтримати агресивну поведінку.

- *Психічні порушення та специфічність індивідуальних рис.* Деякі діти можуть мати психічні порушення чи специфічність індивідуальних рис, що можуть стати фактором ризику для агресивної поведінки.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНА СКЛАДОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

Діагностика проявів агресивної поведінки у дітей та підлітків може використовувати різні методики та інструменти: анкетування, спостереження, тестування, медичні та фізіологічні дослідження, анкети та техніки самооцінки, стандартизовані методики.

Стандартизовані анкети для батьків, вчителів або самого дитячого суб'єкта, які оцінюють рівень агресивності в різних сферах життя. Психолог чи спеціаліст може проводити спостереження за поведінкою дитини в різних ситуаціях, щоб виявити тенденції або специфічні моменти, коли вона виявляє агресивність. Використання психологічних тестів, які дозволяють оцінити рівень агресивності, емоційну стабільність, рівень саморегуляції, стану здоров'я чи фізіологічні аспекти, що можуть впливати на агресивну поведінку. Наприклад, порушення сну, нервова система, гормональні зміни тощо. Використання методик, що дозволяють дитині або підлітку самостійно оцінити свою поведінку, емоційний стан чи рівень стресу.

Ці методи зазвичай використовуються в комплексі, спираючись на індивідуальні особливості та ситуацію. Важливо також пам'ятати, що діагностика має проводитися кваліфікованими спеціалістами з урахуванням контексту та специфіки кожного конкретного випадку.

2.1. Методи діагностики проявів агресивної поведінки у дитячому та підлітковому віці

Пропонуємо декілька стандартизованих методик для дослідження психологічних чинників агресивної поведінки дітей та підлітків.

Визначення показників та форм агресії за методикою А. Басса та А. Дарки (адаптація О. Осницького). [8, С. 247-250]

А. Бас та А. Даркі розробили опитувальник для виявлення показників та форм агресивної поведінки особи. Дослідники визначили наступні види

агресивної поведінки: *фізична агресія* – використання фізичної сили проти іншої особи; *непряма агресія* – агресія, що обхідним шляхом спрямована на іншу особу (злісні плітки, жарти) та агресія ні на кого не спрямована (зриви люті, лемент, тупання ногами, биття кулаками по столу); *роздратування* – готовність до прояву негативних почуттів при найменшому роздратуванні (запальність, брутальність); *негативізм* – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів; *образа* – заздрість і ненависть до оточення за дійсні і вигадані дії; *підозрлість* – виявляється в діапазоні від недовіри й обережності щодо людей до переконання в тому, що інші люди мають намір нанести шкоду; *вербальна агресія* – вираження негативних почуттів як через форму (лемент, вереск), так і через зміст словесних відповідей (проклинання, погрози); *почуття провини* – виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, яка вчиняє зло [8, 247-250].

Під час проведення методики використовують анкетування чи тестування для збору інформації від дитини, підлітка чи інших осіб, які є об'єктом дослідження. Крім того, можна залучати оцінку з боку батьків, вчителів або інших осіб, що регулярно спостерігають за дитиною.

Діагностика ворожості за шкалою Кука-Медлей [10, 28-31].

Опитувальник містить 27 запитань, має шкалу 6 виборів: зазвичай, часто, інколи, випадково, рідко, ніколи. Запропоновані відповіді потрібно відмічати на спеціальному бланку. Відповіді стосуються уяві досліджуваного про себе та інших людей. Основні шкали методики стосуються дослідження цинізму, агресивності, ворожості. Шкала Кука-Медлей – це один із методів для оцінки ворожості та агресивності у дітей та підлітків. Ця шкала допомагає в оцінці рівня ворожості шляхом аналізу різних аспектів їхньої поведінки. Зазвичай вона використовується у психологічній та педагогічній практиці для діагностики та визначення особливостей агресивного сприйняття та поведінки у дітей.

Критерії шкали можуть включати оцінку різних аспектів агресивної поведінки: вербальна агресія, фізична агресія, прояви деструктивності, конфліктність у взаємодії з оточуючими тощо. Кожен показник оцінюється за

певною шкалою або балами, які потім складають загальний показник агресивності чи ворожості.

Цей інструмент допомагає виявляти особливості агресивної поведінки та ворожості у дітей, що дозволяє психологам, педагогам або іншим спеціалістам працювати з цими дітьми та розвивати відповідні стратегії або програми втручання для покращення їхньої поведінки та соціальної адаптації.

Модель К. Томаса (Кеннет Томас) і М. Кілманна (Методологія конфліктів ТКІ) [16] використовується для оцінки та розуміння типових реакцій людей на конфліктні ситуації. Модель конфлікту Томаса-Кілмана – це теоретична модель, яка допомагає людям розуміти та вирішувати конфлікти. Ця модель була розроблена Кеннетом Томасом та Ральфом Кілманом у 1970-х роках, і вона представляє собою основний рамок для аналізу різних типів конфліктів та методів їх вирішення. Модель Томаса-Кілмана ґрунтується на двох основних вимірах, які впливають на спосіб, яким люди вирішують конфлікти:

Ступінь ставлення до власних потреб та інтересів (Активність): Цей вимір описує, наскільки особа активно домагається вирішення власних потреб, бажань та інтересів в конфлікті.

Ступінь ставлення до потреб та інтересів іншої сторони (Співпраця): Цей вимір відображає, наскільки особа прагне враховувати та задовольняти потреби та інтереси іншої сторони у конфлікті.

Модель управління конфліктами Томаса-Кілмана (ТКІ) пропонує п'ять основних режимів взаємодії, що допомагають людям краще розуміти та працювати з конфліктами. Ці режими розкривають, які стратегії використовуються при вирішенні конфліктів і в якій мірі береться до уваги власна або інша сторона. Ось короткий огляд кожного з п'яти режимів:

Конкуренція (Competing). Цей режим характеризується активним відстоюванням власних інтересів, при цьому не враховуючи інтереси іншої сторони. Це може бути корисно, коли потрібне рішення негайно та єдине правильне.

Співпраця (Collaborating). Цей режим включає співпрацю обох сторін для досягнення спільних цілей та вирішення конфлікту взаємовигідно для обох. Це допомагає створити творчі та інноваційні рішення.

Уникнення (Avoiding). У цьому режимі конфлікт уникається або відкладається. Це може бути корисно в ситуаціях, коли конфлікт не є важливим або коли необхідно вибрати більш відповідний час для його вирішення.

Укладання (Accommodating). Цей режим передбачає зосередження на задоволенні потреб інших людей, навіть за рахунок власних інтересів. Це може бути корисно для збереження взаємовідносин та створення сприятливого середовища для співпраці.

Умовно-компромісний (Compromising). У цьому режимі обидві сторони приймають компроміс для вирішення конфлікту. Це може бути ефективним варіантом, коли потрібно знайти швидке та прийнятне обома сторонам рішення [16].

Ці п'ять режимів управління конфліктами в моделі Томаса-Кілмана надають людям інструменти для аналізу та розв'язання конфліктних ситуацій в залежності від конкретної ситуації, типу взаємодії і важливості результатів для всіх сторін.

На основі цих двох вимірів модель Томаса-Кілмана розробляє п'ять стилів вирішення конфлікту:

Конкурентний (Активний, Недружелюбний) – особа прагне досягти своїх цілей незалежно від інтересів іншої сторони.

Співпраця (Активний, Дружелюбний) – особа прагне досягти вирішення конфлікту, враховуючи як свої, так і потреби іншої сторони.

Уникнення (Пасивний, Недружелюбний) – особа уникає конфлікту, не прагнучи досягти своїх чи інших цілей.

Пристосування (Пасивний, Дружелюбний) – особа зосереджується на задоволенні потреб інших, ігноруючи свої власні цілі.

Компроміс (Посередній) – особа шукає компроміс між власними інтересами та інтересами іншої сторони.

Ця модель допомагає осмислити, як різні стилі вирішення конфлікту можуть бути ефективними у різних ситуаціях та як вони впливають на взаємодію між

сторонами в конфлікті. Вона може бути корисною для розвитку стратегій вирішення конфліктів та покращення міжособистісних відносин.

Ці методики можуть використовуватися у наукових дослідженнях або практиці психологічної роботи для вимірювання агресивної поведінки у дітей та підлітків. При застосуванні будь-якої методики важливо дотримуватися етичних стандартів, забезпечувати конфіденційність даних та розуміти, що результати тестування є лише частиною комплексного аналізу психічного стану особистості.

2.2. Стратегії психологічного втручання для запобігання, управління та підтримки дітей та підлітків у подоланні агресивності

Психологічне втручання для запобігання та управління агресивності у дітей та підлітків може включати різноманітні стратегії та підходи. Пропонуємо основні шляхи роботи психолога у вигляді рекомендацій, які можуть бути корисними на основі детального теоретичного аналізу [6]:

1. *Створення безпечного середовища.* Важливо створювати та підтримувати безпечні та підтримуючі умови для дітей та підлітків. Це може включати в себе створення правил, які сприяють взаємоповазі та уважності між учасниками.
2. *Розвиток навичок управління емоціями.* Важливо вчити дітей та підлітків, як ефективно розпізнавати свої емоції, контролювати їх та знаходити конструктивні способи їх вираження. Навчання способам вираження гніву та розвиток стратегій управління агресивними емоціями.
3. *Тренінг соціальних навичок.* Навчання навичкам спілкування, розвиток навичок співпраці та вирішення конфліктів допомагають уникати ситуацій, коли агресивність може виникнути.
4. *Психологічні консультації та терапія.* Для дітей, які мають складнощі у керуванні агресивною поведінкою, психологічна терапія або консультування може бути корисним. Це може включати групову чи індивідуальну терапію.

5. *Підтримка родини.* Важливо включити родину у процес роботи з агресивністю. Підтримка родини, розуміння їхніх потреб та проблем також є важливою частиною процесу лікування та підтримки.
6. *Розвиток позитивних інтересів та хобі.* Спрямування енергії на позитивні хобі, інтереси та заняття може допомогти відвести увагу від агресивної поведінки.
7. *Співпраця з освітніми установами.* Співпраця з учителями та іншими фахівцями у школі або в інших освітніх установах для створення програм та стратегій, спрямованих на підтримку дітей та підлітків.
8. *Медіа-грамотність та контроль за контентом.* Надмірне використання агресивного контенту у медіа може впливати на агресивну поведінку. Важливо контролювати та обговорювати з дітьми та підлітками вплив, який медіа може мати на їхню поведінку.
9. *Розвиток емпатії.* Навчання дітей розумінню почуттів та потреб інших, розвиток емпатії та співчуття сприяє створенню позитивних міжособистісних відносин.
10. *Впровадження антибулінгових програм:* Створення програм, спрямованих на запобігання та боротьбу з булінгом у школах та сприяння позитивному клімату співпраці та поваги.
11. *Позитивне підкріплення та визнання.* Підкріплення позитивної поведінки, визнання досягнень дітей та підлітків сприяє підвищенню самооцінки та зниженню ризику агресивної поведінки. Важливо створювати системи підтримки та відповідальності, де діти та підлітки можуть відчувати підтримку та відповідальність за свої вчинки.
12. *Розвиток стресостійкості та резильєнтності.* Розвиток навичок управління стресом та навчання методів релаксації може допомогти уникнути вибухів агресивності в стресових ситуаціях.
13. *Підтримка індивідуальних потреб.* Важливо розуміти, що кожна дитина чи підліток унікальний. Підходи до вирішення проблем агресивності повинні бути індивідуалізовані та враховувати їхні особисті потреби та особливості.

14. *Медіація та врегулювання конфліктів.* Навчання дітей та підлітків навичкам медіації та вирішення конфліктів може сприяти вирішенню ситуацій, що можуть призводити до агресивності.

15. *Робота з агресивною поведінкою у групах.* Групова робота, коли діти можуть вчитися від інших, спілкуватися та ділитися своїми досвідами, може бути ефективним методом для праці з агресивністю.

Ці підходи можуть бути використані окремо чи у поєднанні один з одним, враховуючи специфіку ситуації та потреби конкретної дитини чи підлітка. Стратегії можуть бути використані в комбінації залежно від особливостей конкретної ситуації та потреб дітей чи підлітків. Також важливо враховувати вікові особливості та індивідуальність кожної дитини при виборі стратегії. Кожен випадок агресивної поведінки може мати свої власні унікальні обставини, тому важливо враховувати індивідуальні потреби кожної дитини чи підлітка та адаптувати втручання під їхню конкретну ситуацію.

ВИСНОВКИ

Ознайомлення з аналізом психологічних теорій агресивності важливе для розуміння причин та факторів, що впливають на це явище у дитячому та підлітковому віці. Ці теорії розглядають агресивність з різних точок зору та дають різні пояснення та підходи до вивчення цього явища. Розуміння та аналіз цих теорій є важливим для розвитку комплексного підходу до розуміння агресивності в дитячому та підлітковому віці.

Кожен віковий етап характеризується власними особливостями розвитку як фізіологічними, так і психологічними та сприйняттям навколишнього світу, що може впливати на формування та прояв агресивної поведінки. Важливо враховувати ці особливості при розумінні та розвитку стратегій управління цими процесами для запобігання або зниження агресивної поведінки дітей та підлітків.

Агресивна поведінка дітей та підлітків є складною проблемою, що виникає в результаті впливу різних психологічних чинників. Середовище, в якому зростає дитина чи підліток, має значний вплив на формування їхньої агресивної поведінки. Негативне середовище, конфліктні взаємини в сім'ї, булінг у школі, або насильство в соціумі можуть сприяти виникненню агресивності. Вплив батьків та оточення, де дитина або підліток виростає, може впливати на формування їхніх стандартів поведінки. Якщо дитина бачить агресивну поведінку у дорослих чи інших дітей, це може бути наслідком або прикладом для їхньої власної агресивної поведінки. Деякі психічні аспекти, такі як стан стресу, низька самооцінка, навіть депресія чи тривожність, можуть впливати на появу агресивних реакцій. Розуміння цих психологічних факторів допомагає розробити ефективніші методи попередження та керування агресивною поведінкою у дітей та підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєва Т. В. Ковальчишина Н. І. Психологія підліткової злочинності : навч. посіб. Донецьк : Ноулідж, 2010. 335 с.
2. Березка С.В., Карпенко Т.В. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі. Практична психологія: досягнення, розвиток та перспективи. «Young Scientist». № 10.1 (50.1). October, 2017. С. 61-64.
3. Білюченко Ю.М. Агресивна поведінка: психологічний вимір проблеми на прикладі закордонних досліджень. Актуальні проблеми безпеки життєдіяльності. 24 листопада 2021 р. С. 352-354] [Hay D., Castle J., Davies L. Toddlers' use of force against familiar peers: a precursor of serious aggression? Child Dev. 2000. №71. P.457-467
4. Ворона С. В. Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2019. С. 294-296.
5. Дроздов О. Ю. Проективна методика «Тест руки»: з досвіду використання на молодіжних вибірках. Практична психологія та соціальна робота, №7, 2001. С. 24-27.
6. Коробко С. Л., Коробко О. І. Робота психолога з молодшими школярами: Методичний посібник. 2-ге видання. К.: Літера ЛТД, 2008. 416 с.
7. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
8. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології: Навч.посібн. К.: Кондор, 2005. 278 с.
9. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія К. : «Академвидав», 2006. 424 с.
10. Степанюк О. Мельниченко О. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132с.

11. Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2015. № 6 (164). С. 55–63.
12. Токарева Н. М. Шамне А. В. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2013. 283 с.
13. Bastiaens L., Bastiaens I. Youth Aggression: Economic Impact, Causes, Prevention, and Treatment. *Psychiatric Times*. 2006. №23(11). P.1-2.
14. Bricklin B., Piotrowsky Z., Wagner E. *The Hand Test*. USA, Charles C. Thomas Publisher, 1962.
15. *British Journal of Health Psychology*. 2003, Volume 2, Number 1.
16. Capponi V., Novak T. *Asertivne do zivota*. Praha: Grada, 1994. 188 p.
17. Greydanus D., Pratt H., Greydanus S., Hoffman A. Corporal punishment in schools: A position paper of the Society for Adolescent Medicine. *Journal of Adolescent Health*. 1992. №13. P.240-246.
18. Hay D., Castle J., Davies L. Toddlers' use of force against familiar peers: a precursor of serious aggression? *Child Dev*. 2000. №71. P.457-467.
19. *Health Psychology*. 2003, Volume 22, Number 5.
20. *International Journal of Stress Management*. 2003, Volume 10, Number 1.
21. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2003, Volume 8, Number 4.
22. *Journal of Traumatic Stress*. 2003, Volume 7, Number 2.
23. Luscher M. *The Luscher colour test*. L. Sydney, 1983, 207 p.
24. Raine A., Reynolds C., Venables P., Mednick S., Farrington D. Fearlessness, stimulation-seeking, and large body size at age 3 years as early predispositions to childhood aggression at age 11 years. *Archives of General Psychiatry*. 1998. №55. P.745-751.
25. Reiss A., Roth J. *Understanding and preventing violence*. Vol. 1. Washington, DC, US: National Academy Press, 1993. p. 464.
26. Schemer F.J. *Strategiein der stresskontrolle*. PolizeiFuhrungsakademie. 1981. № 1. P.71-80.
27. Tremblay R.E., Boulerice B., Harden P.W., McDuff P., Perusse D., Pihl R.O., Zoccolillo M. *Human Resources Development Canada & Statistics Canada*.

Growing up in Canada: National longitudinal survey of children and youth. Ottawa: Statistics Canada; Do children in Canada become more aggressive as they approach adolescence? 1996. P.127-137.

28. Wallnofer H. Der Luscher Farbtest zur Diagnose des vegetativen Verhaltens Arzt. Prax. 1966. B. 18. № 70. P.2348-2352.